

ІДЕЯ: СУТНІСТЬ І ФУНКЦІЇ

Віктор Козловський,
кандидат філософських наук,
доцент Національного університету
«Кієво-Могилянська академія»

О тже, шановні учасники, тема нашого нинішнього обговорення (діалогу чи монологу — це вже як вийде) — «Ідея: сутність та функції цього поняття». Ось коло питань, які я, з вашого дозволу, виношу на обговорення. Їх чотири: 1) ідея, смислові конотації; 2) генеза й форми розгортання ідеї; 3) ідея та функції; 4) ідея та інновації. Ну, і насамкінець, хоча цього можна й не робити, я зв'язав ідею з такими близькими їй поняттями і категоріями, як ідеологія й світогляд. Тож розпочнемо, не витрачаючи часу.

Погляньмо: ідея, смислові конотації, ну, коло значень. Відразу хочу сказати, що ідея — це слово давньогрецьке, хоча і в новітній грецькій мові воно є. Слово «ідея» означає «форма», «прообраз», «взірець». Власне, з давньогрецької мови це слово і через мову, і через філософію перекочувало в латинську культуру. Це слово є і в латинській мові, воно широко використовується і, звісно, широко розійшлося по всіх нових європейських мовах. Це слово є напевно у кожній європейській мові у відповідному цій мові лінгвістичному вигляді. Себто воно, так би мовити, функціонує. У добу античності на основі ідей виникають класичні філософські системи, які дотепер живлять собою європейську цивілізацію. Платонізм і аристотелізм — це взагалі два напрями європейського мислення зі всіма властивими їм історичними особливостями, змінами і додатками. Ми всі, умовно кажучи, або платоніки, або аристотеліки.

У ХХ ст. видатний англійський математик, філософ, один із основоположників математичної логіки Альфред Норт Вайтгед (1861–1947) якось сказав, що, зрештою, всі ми мислимо як примітки до Платонового діалогу «Тимей». Тобто як додатки-пояснення. І справді, в античну добу були започатковані грандіозні ідеї, зокрема платонізм. Платон і Аристотель — скрижалі, на яких тримається, власне кажучи, європейська цивілізація, наш стиль мислення, наша логіка, наші науки. Тому ідея як слово функціонувала і в грецькій мові. Потім на цьому слові-понятті, а далі й терміні починають вибудовуватися величні філософські системи. Отже загалом ідея як слово (як лексема) первісно — це форма, прообраз, взірець. Класичне базове значення, яке перекочувало в наші мови, в європейські мови.

Ну, і похідні значення: ідея як ідеальна сутність речей. Залежно від того, як ми це розуміємо, також вибудовуються різні стратегії мислення. Ідея як поняття. Тут я хочу відразу звернути вашу увагу на два розуміння ідеї як поняття. Це дуже характерно для нових мов, для нових інтелектуальних течій, які виникають в нову добу: XVI, XVII, XVIII століття. Ідея як концепт, якому відповідають певні емпіричні речі. От, в англійській мові через Локка і Юма ідея як концепт має базове значення. Тобто ідеї віддзеркалюють і узагальнюють якісь явища і враження, які ми з вами спостерігаємо. Враження від людини, від речей або подій. Ідея — якесь узагальнення емпірики, як концепт, який тримається на емпіричному, чуттєвому досвіді. Але саме поняття не має емпіричного відповідника. Це, так би мовити, ми наче повертаємося до своєрідного платонізму, класичного платонізму.

Нарешті розуміння ідеї як поняття, яке нічого реального емпірично не віддзеркалює. Це розуміння стало, сказати б, базовим смислом для деяких європейських філософських, інтелектуальних традицій. Наприклад, для німців, починаючи з класичної німецької філософії кінця XVIII століття. Так, Кант розвів ці поняття. Він для німців як два гвіздки в голову це забив. І в сучасній німецькій філософії, а через німців і у нас, бо слово «ідея» є в українській, російській, в болгарській мовах, скрізь воно є. Воно віддзеркалює саме таке німецьке розуміння.

Запитання від учасників: *Це німецький ідеалізм, так?*

В. К.: Так. Е. Кант все це розвів. Ідея як концепт, розуміння — це те, що описує і узагальнює, що закріплює у мові певний емпіричний досвід, щось очевидно суще. А ідея як поняття стосується більш широкого, фундаментального кола питань, які помацати неможливо. Знайти йому емпіричного відповідника ми не можемо. Наприклад, ідея Бога. Бог — це ідея. Поняття Бога — це ідея. Ми помацати Бога не можемо. Ідея Бога не тримається на емпіричних чинниках. Або душа. Є душа, чи нема душі? От зараз ми живемо в епоху науки, яка каже: немає ніякої душі. Помацати її ми не можемо,

це поняття не має ніякого емпіричного еквіваленту. Або світ як ціле, Універсум. Ми не можемо його відчутти. Навіть сучасна космологія б'ється над цією дилемою: світ скінченний чи нескінченний; безкінечний, але скінченний. І всі видатні астрофізики, космологи також б'ються над цим питанням походження світу. З чого виник світ, звідки узявся, що сталося 13.5 мільярдів світлових років тому? Як стверджують прибічники «робочої моделі», стався вибух, розширення всесвіту із первісної сингулярності, так би мовити, із точки вакууму, із ніщо, із якоїсь математичної точки, де ще немає ані матерії, ані простору, ані часу. Це великі питання. І тому, коли ми кажемо «світ», ну, ми... ми знаємо свій світ, якийсь людський світ, у ньому ми живемо, але якщо узагальнювати, то його ми також не можемо узагальнити й емпірично відчутти. Відтак німці розвели ці поняття. І в нашій традиції, навіть мовленнєвій нашій традиції (я вже не кажу про якусь філософську, гуманітарну), більше віддзеркалюється саме оце німецьке розуміння, розрізнення. Коли ми кажемо: «Ух, яка ідея!», «Потужні ідеї», «А яка у тебе ідея?», то маємо на увазі щось, що не можна помацати, якісь такі речі, на які вказати пальцем, знайти яким емпіричний референт неможливо. Це — ідея як поняття.

А є ще ідея як ідеал. Коли ідея — це щось, що не має емпіричних відповідників, але яка при цьому нас надихає. Коли це щось приналежне до мого світогляду. Ми готові за цю ідею битися, а якщо потрібно, вмерти. Вмирають же за ідею. Ідуть на смерть во ім'я ідеї. Не за гроші — за ідею. Тоді значить, нами рухає те, чого емпірично немає, але що нас надихає. Оце, чого емпірично немає, — ідея, але вона нас, мене надихає на вчинки, на дію, на стосунки. Те, що в радикальних аспектах, зрештою, визначає демаркацію: свій — чужий, ворог — брат, товариш і все таке інше. Це виступає чуттєво-інтелектуальним сенсом, і я хочу, щоб воно було, але його немає — це ідеал. Ідея — ідеал. Кант казав: «Ідея виступає ідеалом, коли вона є регулятивним принципом». Це означає, що вона мені не приписує, не детермінує щось, це не закон природи. А це певний імператив, повеління, яке звертається до мого сумління, до моєї волі і самосвідомості. Я можу його відкинути і не діяти, а можу діяти. Він мене

надихає, і я йду. Я роблю вільний вибір, без примусу. От яке основне коло значень, що їх ми пов'язуємо зі словом, концептом і поняттям «ідея».

Тепер про генези і форми ідей. Передовсім, я хочу наголосити на тому, що ми зіштовхуємося з ідеями не тільки в періодах глобального мислення, адже попри весь прагматизм наших буднів є якісь небайдужі нам глобальні речі — світ, Бог — це ідеї. Але в нашому повсякденному житті, у бізнесі, ми також повсякчас зіштовхуємося з ідеями. Ми весь час дошукуємося: а яка ідея, де ідея, в чому твоя ідея? Ясно, так? Це пов'язано з нашим людським способом буття, він — скінченний. Ми скінченні істоти не лише тому, що ми вмираємо. Це логічна констатація. Ми скінченні, бо у нас скінченний досвід. Ми не боги. Ми не можемо охопити розумом усі обставини нашого життя і передбачити те, що буде.

У Біблії сказано: «Шлях ваш у темряві». Ми — в темряві. Ми скінченні. Ми весь час — у горизонті подій. Ми не над подіями, а в горизонті цих подій. Ми в плині цих подій, ми впливаємо на них, у нас є свобода волі, ми можемо змінювати події, ми творимо ці події. Але й події творять нас. Тому наше життя — оскільки воно є скінченим, — у горизонті часу. Адже там, де скінченність, там виникає час. Для нескінченної істоти не потрібен час, вона — вічність. Скінченна істота — в часі. І тому ми — в горизонті невизначеності. Там де скінченність — там невизначеність, бо все ще триває, в розгортанні. Ми весь час зіштовхуємося з проблемами, весь час нам щось муляє, чогось нам не вистачає: знання, досвіду, розуму для того, щоб вийти з якоїсь чергової ситуації. Саме тоді ідея й виникає як продукт цього нерозв'язаного питання.

Проблемні ситуації: генеза ідеї, її народження пов'язані з кризовими ситуаціями, з проблемами. Ну, кризові ситуації — це можуть бути кризи, вертикальні кризові ситуації, коли домінує воля «облиште марні зусилля, нам треба ідеї, що нам робити?». Можуть бути маленькі життєві ситуації. Але я просто хочу наголосити, що з ідеями ми маємо справу не тільки при вирішенні великих питань (є Бог чи немає Бога, світ скінченний чи нескінченний), а і в нашому

повсякденному житті. Тому що ми змушені вирішувати певні проблемні ситуації на різних рівнях.

Тепер стосовно генези: розвитку, розгортання ідеї. Генеза складається із своїх клітинок. Якщо взяти ідею в психологічному аспекті, то тут початковою клітиною ідеї буде здогад, гадка, як кажуть, інсайт... щось непевне, якийсь образ. Є ситуація, людина намагається її вирішити і застосовує традиційні випробувані інструменти, набуті знання, свій перевернений досвід, технічні та інтелектуальні інструменти, які раніше давали ефект. Тепер вони ефекту не дають. Для того, щоб вийти з цієї ситуації, потрібний якийсь здогад. Він інтуїтивний. Він поки що не оформлений в дискурсивне знання. Але без здогаду, бодай якоїсь гадки, здогадочки ідея як така в свідомості людини в чистому вигляді не виникає. От коли є здогад чи здогади, різні гадки, то я їх «перебираю» методом проб і помилок (метод проби і помилки ніхто ще не відміняв). Я відкидаю різні гадки, здогадки, і зупиняюся на одній, можливо, на кількох, і намагаюсь їх якимось чином емпірично чи психологічно (залежно від характеру проблеми) обґрунтувати.

Коли ці здогади, гадки, інсайти я якимось чином обґрунтував (емпірично, психологічно, світоглядно, технічно, математично), вони перетворюються на гіпотези. Видатний філософ науки Карл Поппер у XX столітті визнав гіпотезу найбільшою фігурою у філософії пізнання, при цьому він взагалі вважав, що наука як така — це лише частина нашого досвіду. Нашим досвідом рухають гіпотези. І сильний науковець, сильний бізнесмен, сильна людина у звичайному житті — це ті, котрі здатні висувати гіпотези, причому, байдуже, на якому рівні. От Карл Поппер вважав, що завдання нових науковців — висувати гіпотези. Вони вже емпірично обґрунтовані, але вони тому й гіпотези, що вони обґрунтовані не на 100 відсотків. Щойно гіпотеза різними факторами (в залежності від її характеру) обґрунтовується повністю, вона перетворюється на теорію. Гіпотеза — це ще вірогідність, теорія — достеменність. Достеменна зміна! Але без цього ступити далі у плані вирішення проблемної ситуації людина не може. Тому, до речі, в бізнесі також: цінують тих фахівців, які здатні висувати якісь гіпотези, порушувати

узвичаєний порядок, креативити, кидати виклик набутому досвіду. До речі, ви знаєте, що великі сучасні компанії навіть створюють такі відділи з дилетантів, які працюють автономно, мають бюджет і займаються тим, що висувають різні «божевільні» ідеї, а досвідчені експерти стежать, що із цього «масла» вибивається. Як правило, із десяти химерних ідей трапляється одна варта уваги, та, що і означає собою наукову, інформаційну, технологічну новацію.

Одним словом, гіпотези — це наступний крок після оцього інсайту, гадки, яку я усебічно обмислив і в підсумку прийняв за основу свого бачення даного явища чи предмета. Гадка стала гіпотезою. Наступний крок розгортання ідеї — це коли я цю свою гіпотезу обґрунтував. Гіпотеза перетворилася на знання, на принцип. Але це ще не теорія, не концепція. Це — принцип, ґрунтовне базове положення. Я відчуваю, що воно дає мені можливість вирішити проблемну ситуацію, але водночас цей принцип ще не розгорнувся у систему знання. А для того, щоб розгорнути принцип у систему знання, необхідно що? Алгоритм — себто певна схема, послідовність: цими формами розгортається нове знання. Коли я вже з принципу можу розгорнути щось більш-менш стале, адже принцип — це дуже абстрактно. Отже, якісь загальні положення я відчув і обґрунтував. Мало цього. Ситуація вимагає руху. Тепер я намагаюся цей принцип утвердити ще додатковими аргументами, щоб розгорнути його нехай поки що і не в класичну систему, а в якусь більш-менш чітку послідовність знання про ту ситуацію, де у мене виникла гадка стосовно її вирішення. Ось тут на боці людини, яка це робить, виступають регулятивні принципи. Принцип як об'єктивне знання, яке я можу використати, повинен стати для мене суб'єктивною максимумою, суб'єктивною нормою, яку я можу доводити, застосовувати і переконувати в ній інших.

Тому наступний крок — регулятивні правила й алгоритми. Поппер казав: «Ті, котрі з усіх сил тримаються за власні гіпотези — то кепські науковці. Справжні науковці повинні висувати гіпотези і шукати контрфакти цих гіпотез, щоб їх спростувати. А якщо виявиться, що спростувати не можна — ото вже є справжнє знання, принцип, регулятивні правила».

Хай там як, але ці моменти дуже вагомі, і коли я вже через принцип, регулятивні правила знаю чіткий алгоритм, коли через регулятивний принцип розгортаю гіпотезу, певну систему знання про якусь ситуацію, я отримую в руки інструмент для зміни цієї ситуації. І тут на авансцену виступає ідея втілення. Це також у німців є: адже ідея — це не лише те, що дозволяє мені концептуально осмислити нову ситуацію, а те, що дозволяє мені усе це нове знання втілити в практику. От отримав я якесь нове знання. Але ви повинні розуміти, що між знанням і практичним втіленням, як то кажуть, дистанція великого розміру. Будь-яке знання тяжіє до теоретичного аспекту. А нам потрібно втілити в практику. От німці й звернули увагу, на те, що перехід у практику — це також нове знання. Ідея — втілення в практику знання. Інколи дуже важко вирішити, як знання втілити у практику, в технологічний ланцюжок, в якусь ефективну бізнес-ситуацію. Самого «голого знання мало. Виявляється, для практичного втілення якогось знання потрібна «ідейка». Ідея щодо втілення у практику, в життя. Без цього переведення знання у площину практичного досвіду неможливе.

Голос від учасників: *Себто вирішуємо творчо, часом інтуїтивно...*

В. К.: Звісно, аякже, але. Справа в тому, що навіть у британських емпіриків, у Локка і Юма, ідея трактується раціоналістично, вона повністю не відповідає чуттєвому досвіду, а узагальнює цей досвід. Тобто, ідея — це мисленнєва конструкція, це те, що виникає в нашій свідомості. Це наша здатність мислити, звичайно, це раціональна позиція. А як по-іншому, власне кажучи, це може бути? Єдине, що тут треба чітко усвідомлювати, що ми це розуміємо не тільки в плані розвитку науки, а й будь-якої життєвої ситуації. Як ми кажемо: оце розумна людина. Чому ми кажемо, що це розумна людина? Бо у нас є інформація, що ця людина в певних кризових ситуаціях знаходила правильні рішення. Вона вміє знаходити вихід зі скрути. А в цьому «вмінні» — і знання, і раціональний розмисел, і психологічний досвід, і інтуїція, — все, що у підсумку складається на означення «людина розумна».

Я дуже коротко окреслив, як вона виникає, різні етапи становлення ідеї. Від простого до складного, від гадки, здогаду до принципу, до регулятивного правила, на якому ми вибудовуємо систему знання до того рівня, коли це знання — вже повне знання. Також нам необхідні ідеї, щоб втілити нове знання в практику життя.

А тепер, функції ідей, тобто їхнє завдання і мета. Тут на ваш розгляд є кілька аспектів. Ідея у плані функціонального психологічного статусу — це певна ментальна сила, що надихає. У цьому є як добрі, так і недобрі сторони (згадаймо: «він — раб своєї ідеї»). Тобто у людини є ідея, вона її якимось обстоює, натхненна цією ідеєю. Вона намагається її утвердити, зосібна, поки ця ідея не є всебічно аргументованою і доведеною. Це колись дуже тонко розрізнув Карл Ясперс. Наприклад: у Середньовіччі панувала геоцентрична космологія, де центром усього була Земля, а решта Всесвіту оберталася навколо Землі. Тепер панує геліоцентрична модель, за якою центром є Сонце, а Земля — одна із планет, що обертаються навколо Сонця. Джордано Бруно за цю ідею був спалений італійською інквізицією. Він обстоював цю ідею, вона для нього була світоглядною ідеєю, він за неї пішов на вогонь. Галілео Галілей через 30 років за геліоцентричну ідею також був ув'язнений інквізицією, але зрікся, відмовився від неї привселюдно і тим зберіг собі життя. Чому? Бо для нього це вже була не світоглядна ідея, а доведена теорія, математична теорія. За математичну теорію людина на смерть не йде. Є неспростовні математичні формули, яким усе одно. Для Галілея це не світоглядна ідея, а просто теорія. Ясперс наголошує: для Бруно це — світоглядна ідея, а не на 100 % доведена теорія, і тому в ім'я її утвердження (і за браком вичерпних неспростовних аргументів) він жертвував власним життям. Абсолютно аргументована ідея цього не потребує, ідея потребує цього лише «на стадії визрівання», поки вона має світоглядний характер.

У свою чергу ідеї обов'язково генерують нові знання, відкриття, вміння і компетенції. Щойно у людини виникає ідея, яку людина розгортає у певну теорію, певну систему знань, як виникають нові вміння, нові компетенції. Тобто

це обов'язково віддзеркалюється і на статусі самої людини. Я б сказав так: коли змінюється наше знання про світ, то для нас змінюється і світ. Є так званий обернений закон рефлексії: мій світ — це комплекс моїх знань про цей світ. Це не те, що існує само по собі. І тому пересічна сучасна людина оснащена знанням за Арістотеля, бо вона набагато більше знає про світ. І світ для неї — велетенський космос.

Ми змінюємо наші компетенції, наші знання, змінюємо свою ментальність, перевертається наша свідомість, змінюється предмет нашого мислення і змінює саме мислення і світ навколо нас. Світ набуває нових форм і смислів залежно від тих змін, які відбуваються у нашому мисленні під впливом отого нового знання, що його принесла із собою ідея. Отже — інноваційний ресурс? Безперечно! Я б сказав, що ідея тоді ідея, коли вона для людини, яка її сповідує, має момент новизни. Це один аспект — суб'єктивний.

Об'єктивний аспект полягає у тому, що ідея лише тоді ідея, коли вона інноваційна. Це вже ясно з викладеного вище. Тому, можна ще й так сказати: інноваційний ресурс ідей — це банк ідей. Є такий банк ідей: це — комплекс ідей, які баражують у суспільстві, бізнесі, в економіці, політиці, соціальному житті. Сучасний світ, сучасні суспільства постійно націлені на те, щоб оновлювати банк ідей, скарбницю ідей. Ми з вами живемо в Західній цивілізації, до якої підтягуються інші, і оцей банк ідей весь час змінюється. Банк ідей — це ті ресурси ідей, згадок, гіпотез, які повсякчас кочують до знання і практичного втілення. Без цього сучасний світ уже існувати не може.

Ще один дуже вагомий момент. Оскільки ідея — це щось нове, інноваційне, то її розгортання, а тим паче її практичне втілення витворюють зону невизначеності, а там, де невизначеність, — там ризики. Втілити ідею — це завжди ризик. Вона ще нова, не апробована. Але ідеї необхідні. Тому сучасна Західна цивілізація, якщо повернутися до бізнесу, розробила цілу низку таких банків ідей, які працюють з ризиковними ідеями, бувають вдалі і невдалі стартапи, ці ризики — передбачені, у нас все це поки в зародковому стані. Ми кажемо: капіталізм, ринкова економіка. А для мене

ринкова економіка — це конкуренція ідей. Фрідріх Гаєк, один з теоретиків сучасної ліберальної економіки, колись так визначив капіталізм: «Капіталізм — це конкуренція та інновації». А потім уточнив: «Ні, інновації. Бо там, де є інновація, конкуренція буде неодмінно».

Ринкова конкурентна економіка потребує нових ідей. Чому? Бо нові ідеї дають вам можливість тимчасово мати перевагу на ринку. Тимчасово, конкуренти потім наздоженуть. Але тимчасова перевага, дельта, у вас буде. Тому сучасний бізнес повсякчас націлений на ідеї, на оновлення, а це пов'язане з ризиком. Не може бути неризиковних ідей. Ідея як інновація, вона пов'язана з ризиком. Але без ідей не може бути конкурентної боротьби. Тому сучасні інноваційні технології, особливо з галузі інформатики та комунікацій, кожні 3 місяці добавляють якусь нову функцію. Може виявитися, що вона надумана, зайва, але оновлення мусить бути. Все це, що пов'язане з ризиками — це дуже-дуже необхідно розуміти, бо без цього ідея не розгортається, не постає як щось вагоме ані в бізнесі, ані в науці.

Тут я записав, що сьогодні одним із критеріїв успішності суспільств є кількість відкриттів на душу населення, є навіть відповідні рейтинги суспільств.

Коментар учасників: *Але важлива не тільки кількість ідей, а й їхня якість, сказати б, «фронтальність». Взагалі тут багато додаткових неврахованих чинників.*

В. К.: Звісно, якщо в США — 325 мільйони населення і країна продукує 125 тисяч ноу-хау і відкриттів на рік — це одна цифра. Якщо у нас населення 40... хоча я вже й не знаю, яке у нас населення... 42 мільйони у нас мусить бути. Але в будь-якому випадку по відношенню до кількості населення кількість інновацій має вплив. У нас такого впливу поки що немає.

Коментар учасників: *Чому там більше продукується ідей? Чого нам реально не вистачає для повноцінної конкуренції на ринку ідей? Чому «якість» пропонованих ідей і їхній зв'язок із реальною практикою там ліпші, ніж у нас?*

В. К.: Справа в тому, що ідеї потрібні, причому різні ідеї. Як колись казав один мудрий чоловік, ваша ідея фантастична, але вона не досить розумна для прориву у науці. Я б так відповів на ваші запитання: все залежить від ступеня конкурентності економіки. Наша економіка не абсорбує ідей або ж мало їх абсорбує. Це ознака того, що наша економіка задавлена різними інституційними й адміністративними важелями, що немає нормальної здорової конкуренції. Якби була здорова конкуренція, бізнесмени б ганялися за ідеями. Поки я такого не помічав.

Голос від учасників: *Треба, щоб і бізнесмени були готові впроваджувати фінансово масштабні ідеї.*

В. К.: Повністю з Вами погоджуюсь. Це ж венчурне інвестування — я це питання окремо вивчав. У всьому світі те ж венчурне інвестування, що має свою складну структуру...

Голос від учасників: *Там інша психологія людини.*

В. К.: А на мій погляд, психологія тут — вторинна. Якщо поставити людину в схожі обставини, ну ось коли наші люди опиняються в конкурентному середовищі США, вони ж себе проявляють якнайкраще! А коли американці опиняються у нас, в неконкурентному середовищі, вони також починають себе вести, як ми. Це залежить не лише від того, чи ми вміли, чи багато в нас різних ідей. Хай навіть багато, але вони не абсорбуються економікою. Бізнес, економіка, вони не потребують цих ідей, не потребують оновлення, бо немає нормальної конкуренції. Ви розумієте? Внутрішня конкуренція надзвичайно вагома. Ми весь час кажемо: зовнішня конкуренція — то само собою. Але на зовнішні ринки ти можеш вийти лише тоді, якщо ти чесно виграєш внутрішню конкуренцію. Коли у тебе продукт чи послуга якісні, ти можеш їх викласти й на зовнішню економіку. На зовнішні ринки ми нині викладаємо сировину або напівоброблені природні ресурси — те, що не потребує радикально нових бізнес-ідей. А наші інноваційні спеціалісти з галузі інформатики, як ви знаєте, в основному працюють на західні фірми і компанії.

Навіть сидючи тут, вони працюють на західні компанії. Тому поки не буде нормального ринку, банк ідей у нашій країні важко уявити.

І дуже коротко я б хотів спинитися на зв'язку ідеї та ідеології. Ідеї, особливо в німецькому сенсі цього слова, якись дуже глобальними речами пов'язані з людським життям. Вони також певним чином формують те, що всі ви знаєте як ідеології. Науці ясно і зрозуміло, що ідеологія — це не просто знання. Це не математика, не фізика, навіть не соціологія. Ідеології пов'язані з певними соціальними факторами, які зумовлюють нашу свідомість. Ми — істоти соціальні, соціокультурні. Ми перебуваємо в певному соціальному середовищі. Ми занурюємося в це середовище, воно нас формує поетапно, починаючи від дитинства до самої старості, і таким чином ми формуємося як певні соціокультурні суб'єкти, які підпадають під певні соціальні детермінації. Ці соціальні детермінації у науці називаються по-різному: інтереси, цінності, орієнтації і все таке інше.

Отже ідеологія пов'язана з тим, що це не просто є знанням (хоча воно має оцей когнітивний — пізнавальний момент), а це ті знання, які стосуються наших емоційних станів, нашого сприйняття, нашого ставлення до світу. Перш за все, ідеологія прив'язана до нашого ставлення до соціуму. Ідеологія заточена на тлумачення та інтерпретацію соціально-політичного і культурного життя індивіда й тієї соціальної групи, інтереси якої він сповідує. Таким чином, ідеології зумовлені тим, що це — певні емоційні стани, які мають ціннісні орієнтації, стосуються соціального й політичного життя тієї соціо-політичної спільноти, в якій це «я» сформувалося і продовжує формуватися. Ну й, звісно, ці емоційні стани — це не просто якісь суб'єктивні переживання, зазвичай вони артикулюються через певну систему знань, поглядів і уподобань.

Ідеологія дуже вагома у тому сенсі, що покликана проводити демаркацію між своїм і чужим — це дуже вагомо. Тобто, ідеологія — функція групового інтересу, цільного усвідомлення бажаного стану речей і має цей груповий, соціальний аспект як основний. Коли я сповідую якусь ідеологію, я імпліцитно долучаю себе до певної соціальної

групи. Це не обов'язково клас. Як у марксистів — класи, класи... ні-ні-ні, класи — це надто абстрактно. Соціогрупи, в межах яких конкретне «я» виконує певну роль. Це можуть бути невеликі групи, більші групи, бо там є ці ідеологічні імперативи. Моє і моєї групи ставлення до політики, до соціуму через мої емоційні стани, через те, як я це сприймаю і розумію в контексті власних інтересів, — ось вияв ідеології.

Ідеологія — це описано в науковій літературі — має переважну функцію мобілізувати. Не просто пояснити світ, а долучити мене й тебе в межах певної групи до певної дії. Тобто, основна функція ідеології — мобілізуюча, регулятивна, я б сказав, імперативна. Дій, як я, точніше, дій, як ми. Тут імперативом виступає оце «ми». Ми діємо в межах вагомих для нас ціннісних орієнтацій. Ціннісні — вони мають значення, вони зачіпають мої інтереси за живе, але «я» в групі діє разом із групою, у складі «ми», спільно. Я тому й наголошую, що, будучи націленою на дію, на бажаний результат, ідеологія позиціонує себе не стільки як когнітивна структура моєї свідомості (себто знання), скільки як функція моєї волі.

Ну, і загальне визначення ідеології: це сукупність висловлювань, ідей, понять про суспільство, які виконують не лише пояснювальну функцію, а й спонукальну; завдання ідеології — не пояснювати спостережуване (хоч там і є когнітивний елемент, але не в ньому суть), а пояснювати імперативні сили, тобто функції ціннісної інтерпретації світу, яка спонукає мене й тебе до дії, до активності в соціальному житті, що має на меті змінити цей соціум у відповідності до бажаних ідеалів.

Всю сукупність ідеологій, які заявляють про себе у сучасному світі, ми можемо типологічно визначити на основі якогось принципу. Скажімо, на основі демаркації модерної і традиційної інтерпретацій соціального буття. Традиційні ідеології тяжіють до здавна набутого досвіду, це — консервативні комплекси ідей. Модерна інтерпретація соціального життя — це в цілому ліберальна ідеологія, ну й радикальна — це анархістська. Отака дуже загальна схема, яку можна зустріти в літературі.

Такі основні різновиди ідеологій. До колективістських ідеологій можна зарахувати комуністичну (називаю її першою — це за ступенем, так би мовити, радикальності), соціалістичну, популістські — тепер дуже впливові різні популістські ідеї; націоналістичні, націонал-соціалістичні — німецькі, у німців був націонал-соціалізм. А фашизм був у кого? Так, у італійців. Фашизм — це така національна, народна ідеологія. Це корпоративний соціалізм. До речі, і націонал-соціалізм — це також соціалізм. Тобто це всі ті основні різновиди ідеологій, що мають колективістський стрижень, бо колектив тут має перевагу над індивідуумом. В ім'я колективу індивід мусить умерти, якщо в цьому є потреба. І вмерти чи не вмерти — визначає не індивід, а колектив. Це один з глобальних ідеологічних типів.

Інший, не менш глобальний тип — це індивідуалістичні ідеології. Тут я назву дві основні: ліберальна й анархістська. До речі, в мене навіть є спецкурс — «Сучасний лібералізм». Це велике гроно різних ідей, де можна виділити класичний лібералізм, неолібералізм, австрійський лібералізм, лібертаріанство (майже анархізм, хоча не анархізм), соціальний лібералізм тощо. Але попри всі відмінності між цими лібералізмами, всі вони передбачають примат індивідуального над колективним, права людини і всяке таке. Але права людини — це й ліберально-анархістські ідеології. Якщо ви гадаєте, буцімто анархізм помер разом із батьком Нестором Махном — ви дуже помиляєтеся. Нині на основі анархістських ідей є безлічі організацій, об'єднань, журналів, політичних рухів, профспілок, феміністичних рухів. І партія, до речі, у нас є — анархістська партія, ну, принаймні на початку 2000-х років вона в Україні була. В Німеччині є анархістська партія, у Франції також. Ці партії, майже непомітні на загальнодержавному рівні, дістають своє представництво на місцевому рівні, інколи пробиваються у європейські національні парламенти.

Змішані ідеології, мікс. Тепер дуже модне слово — гібридні: це такі ідеологічні утворення, які щось беруть від колективістських уявлень (приміром, соціал-демократи щось мають від ідеї справедливості, дехто вважає — від ідеї марксизму,

хоча це не відповідає дійсності), щось — від індивідуалістичних, скажімо, права людини. Зрештою, чи не всі нині обстоюють права людини. Екологічні рухи і течії також мають свою змішану ідеологію. Феміністичні — нині дуже поширені у світі. Це своєрідна суміш різних ідей: лібертаріанство, соціал-демократія, гендерна антропологія і всяке таке. Дуже-дуже все змішане.

Запитання від учасників: *Це, в принципі, новий фашизм, так?*

В. К.: Ні, це не фашизм. Це просто ті змішані ідеологічні настанови, які щось беруть з комунізму й соціалізму, щось — із лібералізму, щось додають як свій стрижень (стать, гендер у випадку феміністичних течій — свій стрижень). Вони не зводяться до соціал-демократії, лібералізму чи лібертаріанства. У лібертаріанства — там дуже потужна ідея, яка коріниться ще в XVII столітті, в Англії. Тодішнє лібертаріанство визнало, що людина має право на власне тіло. От, сучасні феміністки й кажуть: моє право, що хочу з своїм тілом, те й роблю, і не лізьте сюди, хочу — змінюю стать і всяке таке. Свобода розпоряджатися власним тілом — одна з ідей. Розумієте? А щось вони беруть від соціалізму — справедливість, колективні права тощо. Тому їх і називають змішаними. Фемінізм, до речі, дуже популярна ідеологія. У сучасному світі дедалі більше таких ідейних утворень. Ідеології вже — не чисто класичні, а дедалі частіше — змішані, коли у пошуках відповіді на глобальні виклики на озброєння в довільному порядку беруться різні ідеї з різних, колись цілісних ідейних комплексів минулого і сучасного. Головне, як кажуть адепти, щоб це працювало, щоб можна було впливати на виборців. Це ж ліберальна демократія. Західна цивілізація — це ліберальна демократія, там головне — все лібералізувати й отримати підтримку на виборах.

Запитання від учасників: *А чи не є ці новотвори в такому разі популізмами? Що таке популізм взагалі і в цьому контексті зокрема?*

В. К.: Популізм — це загравання з народом. Все залежить від контексту, в якому ідеї виголошуються. Самі по собі ті чи ті ідеї можуть бути цілком прекрасні, але коли вони виголошуються без огляду на реальний стан речей і з єдиним наміром сподобатися масовому виборцю, то можуть набувати вельми химерного, а то й зловісного, загрозливого смислу.

Голос від учасників: *А симпатії, прибічність виборців — вони обов'язкові в умовах демократичного суспільства?*

В. К.: Безперечно.

Голос від учасників: *Себто всі партії сьогодні конче повинні бути популістськими?*

В. К.: Звичайно, але є чисто популістські, так звані народницькі партії, які роблять наголос саме на популістських лозунгах. А популізм... у цьому немає нічого поганого. Термін походить від латинського слова *populi* — народ. І коли політологи кажуть, що популізм — це жахливо, це не відповідає дійсності. Всі ідеології, які існують на політичному ринку (а ліберальна демократія — це політичний ринок, це боротьба, хочеш ти чи не хочеш), дбають про те, щоби подобатися виборцю: твої ідеї повинні подобатися масі!

Саме тому суто класичні ідеологічні системи, які тяжіють до класичних ідей, втрачають підтримку сучасного виборця. Де комуністичні ідеї? Північна Корея і Куба — більше ніде. Соціалістичні ідеї? Ну, є звісно, але вони також уже видозмінені — соціалістичні ідеології тепер є вже цілком соціал-демократичними. Ну, в Іспанії — соціалісти, але це ж не ті соціалісти, які були там ще 20 чи 30 років тому. Націоналістичні? Вони є. Помірковано-націоналістична ідеологія, вона існує у кожній західній країні, є ці ідеї. Вони не мають масової підтримки. Подекуди націоналістичні ідеології взагалі заборонені, бо після Другої світової війни Західна цивілізація зрозуміла, що не можна давати рівні права тим ідеологічним системам, які за умов демократичного процесу і перемоги на демократичних виборах знищують демократію,

знищують основу, на якій приходять до влади. Так було в Італії, Німеччині, Іспанії, Португалії... Тут критерій досить чіткий: не можна заgravати з крайніми радикальними рухами, бо вони небезпечні і знищують те, що їх і породило — демократичний процес. Тому ці радикальні, абсолютно радикальні речі, просто заборонені як соціально небезпечні. А деякі класичні ідеї, особливо комуністичні, соціалістичні — вони просто відмерли. Комуністична ідея відмерла майже природнім чином (хоча навряд чи можна визнати природнім винищення багатьох мільйонів людей в ім'я її утвердження). Принаймні те, що залишилось, — це просто жажливі взірці.

Запитання від учасників: *У Китаї, так?*

В. К.: У Китаї нині навіть не комунізм, а конфуціанство.

Голос від учасників: *Там теж різного було, самі себе вони комуністами вважають.*

В. К.: Так, комуністи і мільйонери. Мільярдери з партійними квитками, розумієте, з точки зору класичного комунізму — нонсенс. А у них це є, тобто гібрид, суміш. Це поєднання якогось комунізму з ліберальною демократією, з ринком, тому що ринок...

Голос від учасників: *...пов'язаний з приватною власністю.*

В. К.: ...і з приватною власністю. Вона обмежена, звісно, там у Китаї цю приватну власність відняти можуть, але вона є. А для класичного комунізму — це нонсенс, це ви знаєте. Соціалістичні рухи визнавали обмежену приватну власність, так звану трудову власність. Що таке трудова і нетрудова власність? Бог його знає.

Голос від учасників: *Там — моє, а на цьому — працювати.*

В. К.: Тут те, на чому ти працюєш — твоя власність. Це ж нонсенс. А якщо ти успішно працюєш і заробив більше власності, то ти повинен її віддати «дяді»?

Голос від учасників: *Але більшість не працює успішно...*

В. К.: Але рухають суспільство ті, хто працює успішно. Соціум рухають не великі колективи, а маленькі креативні групи, щоб ви знали. Вся маса інертна. Активну участь у громадянській війні 1917–1921 рр. брало 10–12 відсотків населення. А решта — маса. Вони чекали, чия візьме. Тобто рухають все ті ж креативні групи. Жан-Поль Сартр взагалі вважав, що соціальним життям рухають маленькі групи 3–5 осіб. От креативи в 3–5 осіб. У соціології є таке поняття «мала група». Чому так? Бо там, виявляється, немає вертикальної інтеграції: креативна група вибудовується на *горизонтальних зв'язках*, і лише коли вона розростається й перетворюється на колектив, — там виникає вертикальна інтеграція («я начальник — ти дурень, ти начальник — я дурень», умовно так). Вертикальна інтеграція тяжіє до стагнації. А мала група розриває цю стагнацію, проте утримати досягнутий результат мала група не може. Вона здійснює прорив, і в цей прорив треба втягти масу, щоб закріпити досягнуте. Тут є своя цікава діалектика. Отже, як ви бачите, ідеології дедалі виразніше втрачають свою класичну «чистоту» і тяжіють до гібридності, до змішаності.

Запитання від учасників: *Скажіть, будь ласка, чому у нас в Україні немає суто ліберальних партій?*

В. К.: Чому ж — є ліберальна партія, є ліберально-демократична — цілком легальні партії, але, на жаль, досить далекі від класичної сукупності ліберальних ідей. В Україні всі чи майже всі партії мають змішаний характер. Тобто вони беруть за основу права людини і всяке таке, а далі «вивертають» все на свій копил. У підсумку це, звісно, не ліберальні течії, не ліберальні ідеології.

Голос від учасників: *В ідейному плані вони взагалі одна від одної майже не відрізняються: «За все хороше проти всього поганого...»*

В. К.: Так, це ми повинні визнати...

Запитання від учасників: *А ви бачите розвиток суспільства: чи збережуться кордони між європейськими державами, чи буде одна держава?*

В. К.: Ну, це не нове: була ж колись ідея Сполучених Штатів Європи, але вона вже майже втілилася, хоча кордони (хай здебільшого й умовні) таки лишаються, від національної суб'єктності ще ніхто не відмовився! Ну, в якійсь тривалій історичній перспективі, можливо, це і станеться, але, я впевнений, не за нашого життя і не за життя наших онуків.

Голос від учасників: *Вже тепер у Європі є об'єднання різного роду (галузеві, кластерні). Чи можуть вони набути офіційного статусу і стати поштовхом національної демократизації?*

В. К.: Звичайно. До речі, я це питання вивчав. Глобалізація отримала потужний розвиток у сфері економіки. Перші глобальні ринки заклали підвалини повного ринку. Щойно упоширилися інформаційні технології (1980-ті — початок 1990-х років), з'являється сфера Інтернету, глобалізується повний ринок. Зараз можна торгувати на Нью-Йоркській біржі, не купуючи брокерського місця. Якщо у тебе є хист і ти знаєш мову, ти можеш купувати і продавати акції. Тобто, фондові ринки вже глобальні. Фінансовий капітал глобальний. Банківський капітал майже увесь глобальний через фондові і фінансові ринки, через банківські інструменти, на трильйони доларів, трильйони. Глобальні уже навіть реальні сектори економіки, як у нас, та й загалом більшість національних економік працюють на зовнішні ринки. Економіка України дуже глобальна. Є статистика, наш ВВП у 2018 р., умовно кажучи, — 112 млрд доларів, на експорті ми маємо 60 млрд, тобто 47 %, а по деяких галузях економіки глобалізація досягає 90 % (чорна металургія, аміак...). Тобто, ми вже в глобальній економіці, тому будь-які зміни там даються взнаки національній економіці.

Де глобалізація є частковою? У культурних процесах. Так, повсюдно присутній Голлівуд, джинси і всяке таке.

Проте чи означає це, що на рівні культури повністю досягнута глобалізація? Ні, звісно! Зберігаються національні культури. Більше того, глобальні процеси, інформаційні глобальні процеси на рівні національних культур створили нові умови для того, щоби почали відбуватися зворотні процеси, — не глобалізація, а локалізація. Коли я є представником «маленької культури» (в суспільно-географічному сенсі), то я не зливаюся в глобальному екстазі з чільними європейськими культурами. Навпаки, у мене тепер є інформаційні інструменти, щоби презентувати на глобальному подіумі мою культуру як цілком унікальне явище.

Там, де ідеології, там фігурують й інтереси, там неминучі й зіткнення. Ви бачите, що тепер відбувається у світі? Начебто все уже було досягнуто, а світовий європейський порядок взяв і дав тріщину. Інтереси не зійшлися. А держава — це політичний інструмент, тому створити єдину глобальну державу (скажімо, єдину Європу) — це треба подолати величезну кількість розбіжностей: політичних, історичних, національних, культурних, мовних. Чи це відбудеться? Я не певний, тим паче в близькій перспективі.

Ще один аспект, пов'язаний з ідеєю чи узгодженою множиною ідей, це ідеологія як світогляд. Погляд на світ, ще один компонент у структурі людської свідомості. Є ідеологія. Я б сказав так, що в якомусь загальному плані ідеологія збігається зі світоглядом, покриває його, але глибше вдумування каже їх розрізнати. Світогляд — це поняття бере свій початок з німецької гуманітарної думки. В англосаксонському світі особливого розрізнення світогляду й ідеології немає, ідеологія там все, наріжне поняття. У німецькій культурі ці поняття розрізнили, що позначилося і на українській традиції. Для нас світогляд, погляд на світ та ідеологія — це різні речі. Вони перехрещуються, навіть зливаються, але розходяться.

Голос від учасників: *Може бути персональний світогляд.*

В. К.: Правильно, персональний і груповий... Але є й деякі смислові розрізнявальні аспекти. Можна визначити

світогляд як визначення людиною свого місця у світі. Наш світогляд баражує, рухається, трансформується у межах нашого розумного світу. Не космосу — світу! Це дуже важливо: ми живемо у світі. Точніше — у світах. Світ — це не природа, не суспільство й не політика. Це суміш, мікс, це перетворена природа, яка стала осмисленою реальністю, в яку я інкорпорований, в якій я існую, живу. Тут світ можна ще назвати «мій життєвий світ». Світ — це як у верблюда горб — він його завжди несе з собою. Так і ми завжди несемо з собою у нашій свідомості наш світ. Ну, не лише в свідомості. У нашому тілі. Ми істоти тілесні, ми несемо світ. Те, що нас оточує, ці предметні компоненти нашого з вами світу — це не природа (хоч це й з природи), а змінена природна даність.

Економіка, бізнес — інкорпорований світ. Який наш світ — така й наша економіка. І навпаки, від світу залежить, що нового може виринути в нашій економіці. Світ і цінності — це смисли, це горизонти, очевидності, це віра, надія, любов. Це світогляд. Так, озвучені мною релігійні концепти у моєму розмислі мають відношення не до віри в Бога, а до нашої світоглядної позиції. От ідеї. Ідея Бога. Ідея свободи, ідея добра. У світогляді дуже вагома ідея добра, — ідея! Бо кожний з вас наведе мені тисячу прикладів того, що добра у світі немає. Набагато більше зла. Де добро? Ткни пальцем, де воно є? Скрізь одне зло. Світ застряг у злі. Хіба ні? Але ми віримо, що добро є.

Голос від учасників: *Добро в серці.*

В. К.: Ми віримо, що добро є. Ми надіємося на те, що воно є. Дивіться, ми віримо, ми надіємося, що воно здійсниться, буде явлене, і ми його любимо! Любимо не так, як чоловік — жінку (чи навпаки), не це. Ми емоційно ставимося до цієї цінності. Добро для нас — цінність, воно для нас щось вагоме. Добро, краса, справедливість — це світоглядні ідеї. Вони в ідеології можуть отримувати своє значення. Але, перш за все, на індивідуальному рівні нашої свідомості вони працюють як щось таке, що є, що ми зазнали (в сім'ї, скажімо), і ми у своїй поведінці виходимо з цього факту, ним

зумовлюється і наша позиція в соціумі. Ці ідеї формуються для світогляду у горизонті нашого досвіду, розумієте, через наш досвід. Тому світогляд не збігається з науковою картиною світу. Наші загальні уявлення про те, як побудований світ, природа, наші наукові знання про Універсум — це не світогляд.

Коментар учасників: *Так наш світогляд може бути в тому, що ми бачимо навколо добро, а не зло.*

В. К.: Істинно так! Там є і наші знання про природу, але вони перетинаються. Тобто ясно, людина може бути досить освіченою, може бути потужним фізиком (і таких фізиків багато, наприклад — Ньютон) і за своїм світоглядом бути релігійною людиною. Релігійний світогляд. Ньютон вірив у Бога. Розрізняв віру в Бога і знання про природу. Тому світогляд і знання не збігаються. Вони дотичні в чомусь, але різні. Це наш світогляд. Нашою свідомістю рухає світогляд.

Голос від учасників: *Але світогляд базується на знаннях.*

В. К.: Але ж не механічно, він поєднує... Я зазначаю функції — життєвий досвід, знання, віра, наші переконання, ідеали, звичайно. Світ поганий, але вірю, що добро все-таки є у цьому житті, якщо не в цьому, то в потойбічному. Для світогляду це дуже вагомо. Якщо я вірю в Бога — це мій світогляд. Так, тут зло, але в тому світі я не буду страждати. «Ваздастса по заслугах» — і злomu, і доброму. Один в геєну огненну, а інший — в рай. Я в це вірю — це мій світогляд, розумієте?

Репліка учасників: *Але світогляд ширший, коли ми маємо більше знань.*

В. К.: Ну, звісно. Знання відіграє величезну роль у сучасному світі, але, зверніть увагу, попри величезну кількість наукового знання, яке циркулює, баражує в суспільстві, світоглядних позицій значно менше.

Коментар учасників: *Є знання і як точка зору. Ви сьогодні говорили про це.*

В. К.: Точка зору... це не зовсім знання, це буденне знання.

Голос від учасників: *До нас запрошують філософів, гуманітаріїв, і кожен з вас має свої знання і свою точку зору. І це розширює наш світогляд.*

В. К.: Звичайно.

Коментар учасників: *Тобто ми не маємо акцептувати Ваше бачення світу, але для нас це ще один варіант.*

В. К.: Звичайно. Одна з моделей інтелектуального розвитку. Ми пропонуємо моделі.

Репліка учасників: *Завдяки цьому ми маємо «на виході» ось такий світогляд, а не той самий, з яким ми сюди прийшли.*

В. К.: Так, так. І ще одне вельми істотне. Світогляд відповідає на граничні питання нашого існування. Навіть у неосвіченої бабусі. У неї є свої відповіді на внутрішні питання. Що таке смерть? Що буде після смерті? Що тоді відбудеться? На своєму рівні людина на це відповідає, причому не обов'язково артикульовано, зосібна, якщо вона неосвічена. Що таке світ? Життя має сенс, чи не має? Граничні, «головні» питання філософії. Але кожна людина, як Поппер казав, кожна людина — філософ на своєму рівні. Це тому, що вона має світогляд. А філософія лише теоретично їх опрацьовує, дає відповіді, різні версії відповідей на ці світоглядні питання. Як казав Кант, метафізичні проблеми — це світоглядні. Вони в природі нашого розуму. Я можу відкинути метафізику, але вони з розуму нікуди не подінуться. Так, не кожна ними обтяжується, однак... Питання є, і треба на них якось відповідати. І залежно від того, як я, на своєму рівні знання і освіти імпліцитно на них відповідаю, власне так я і вибудовую свій світогляд, стратегію свого життя.

Зрозуміло, що світогляд стосується різних граней і аспектів дійсності. У кожному світогляді є оці різні світи: буденний, культурний, психічний. Тобто, світогляд має відповідь й існує у цих світах — у буденному, психічному, культурному, релігійному. Я можу бути атеїстом (атеїзм — це заперечення віри, Бога), але маю свою ідею, яка заперечує наявність вищого начала. Або, навпаки, я визнаю це вище начало, і тоді я буду віруючою людиною. Світоглядний релігійний діапазон — від міфу до наукової раціональності. Таким можуть бути деякі світогляди. Звичайно, варто зазначити, що основою світогляду виступає не знання у чистому вигляді, а те, що інколи називають духовними почуттями. Тобто, от такий стан речей. Ну, і те, що ми вже з вами знаємо: світогляд стосується індивідуальної самосвідомості. Ідеологія — бачення і позиції багатьох, людської множини.

Ну, і структура світогляду. Кожен світогляд має в своїй основі оці уявлення — на основі певних цінностей — добро, зло, краса — у кожного є якісь свої уявлення. На основі буденного досвіду чи якогось більш широкого соціального досвіду (залежно від глибини й широти досвіду, бо, зауважимо, світогляд може бути більш розлогим, структурованим, менш структурованим, більш елементарним і простим). Цілі, які я собі ставлю в житті, — це також визначає мій світогляд. Що можна, що не можна, що припустимо, що неприпустимо, і я цього робити не буду, отож така мета для мене нездійсненна, бо це аморально. Отака етична позиція вкрай важлива для світогляду. Себто, коли у світогляді є уявлення і позиції від знання, а є — від морального відчуття, від принципу — кажемо про розвинений світогляд. А ще бувають різні перекося, і тоді ми говоримо про догматичний світогляд, скептичний світогляд, релігійний світогляд, атеїстичний світогляд. Тобто, я уже можу визначити, як саме, який у мене світогляд.

Таким чином, підводячи підсумок нашої теми, хочу сподіватися, що мені вдалося вас зацікавити темою «Ідея» і показати, що ідея — це досить складний концепт, він має і тривалу історію у мові, культурі всіх європейських країн, всіх європейських мов, так би мовити. Витоки його сягають іще

античної доби, але зберігають свою силу і дотепер. Ідеї пов'язані і з практичним життям, з наукою. Ідеї пов'язані з тим, що ми визначаємо ідеології, і без ідеї не може існувати наш з вами світогляд. А світогляд... немає людини без світогляду. Я б сказав так, світогляд — це атрибут, невід'ємна властивість нашої індивідуальної самосвідомості.

Дякую за увагу!

*Спілкування з учасниками групи Presidents' MBA-17
відбулось у липні 2018 року (Київ, Україна).*